

Загородня О. Ф.,

старший викладач кафедри сучасних європейських мов
Національної академії статистики, обліку та аудиту

АСОЦІАТИВНІ ПОРТРЕТИ УКРАЇНЦЯ Й ПАТРІОТА В МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ УКРАЇНЦІВ

Анотація. У статті розглянуто асоціативні поля концептів ПАТРІОТ і УКРАЇНЕЦЬ. Матеріал для дослідження отриманий за допомогою вільного асоціативного експерименту. Результати експерименту опрацьовані за допомогою авторської комп'ютерної системи «STIMULUS». Визначені ядро й периферія асоціативних полів, актуалізовані українцями зони семантичної й асоціативної структур концептів, розглянуті конотативні компоненти значення та їх динаміка за період дослідження. Установлений характер впливу екстралінгвістичного чинника суспільно-політичних змін в Україні у 2013–2016 рр. на мовну свідомість українців.

Ключові слова: мовна картина світу, мовна свідомість, суспільно-політичний, концепт, комп'ютерна система, асоціативний експеримент, асоціативне поле, асоціат, ядро, периферія, асоціативний гештальт, конотація.

Постановка проблеми. Вивчення асоціативних структур окремих лексичних одиниць як складових частин мовної картини світу набуває популярності в сучасній українській лінгвістиці. Ці дослідження відомі як дослідження окремих концептів. При цьому концепти вважаються складниками концептуальної системи людини чи соціуму, яка безпосередньо відображається в мовних картинах світу.

Вважаємо актуальним дослідження асоціативної структури концептів ПАТРІОТ і УКРАЇНЕЦЬ для визначення тих знань і смислів, що вкладаються в них українською суспільною мовною свідомістю в період суспільно-політичних потрясінь 2013 – 2016 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження асоціативних полів лексичних одиниць є фундаментальною складовою частиною вивчення мовної свідомості носіїв. Дослідження на основі асоціативних експериментів проводили вітчизняні та закордонні лінгвісти. Це, зокрема, праці українських лінгвістів Н.П. Бутенко [1; 2], О.О. Горошко [3], С.В. Мартінек [4; 5], Д.І. Терехової [6–8], С.В. Засєкіна [9], Н.В. Кутузи [10], Т.Є. Недашківської [11], Л.В. Кушмар [12], О.В. Денисевич [13] та ін. Російські вчені розв'язують проблеми мовної свідомості в галузях психолінгвістики (О.О. Залевська), когнітивістики (З.Д. Попова, І.О. Стернін) і асоціативної лексикографії (Н.В. Уфимцева, А.Ю. Філіппович, Г.А. Черкасова, Ю.М. Караулов). За допомогою асоціативних експериментів досліджуються як фрагменти мовної концептуальної свідомості, так і окремі концепти, що є їх складовими частинами, експлікуючи мовну свідомість. Поширеними є лінгвокультурологічні дослідження (К.І. Мізін [17–18], Д.І. Терехова). Концепти на позначення української національної свідомості на основі асоціативних експериментів досліджені мало. Основними працями українських лінгвістів є роботи Д.І. Терехової, котра працює над проблемою спільного й відмінного в мовній свідомості східних слов'ян, розглядаючи асоціативні поля окремих концептів (народ, держава тощо) [7–8], а також робота Н.Б. Ма-

нюх, котра розглянула асоціативну структуру концепту «батьківщина» [19].

У нашому дослідженні пропонуємо детальний аналіз асоціативних структур концептів ПАТРІОТ і УКРАЇНЕЦЬ на основі найсучаснішого асоціативного матеріалу.

Мета статті – дослідити асоціативні поля концептів ПАТРІОТ і УКРАЇНЕЦЬ, визначити актуалізовані зони семантичної й асоціативної структур значення, описати динаміку конотативного компонента значення концептів під впливом суспільно-політичних змін в Україні досліджуваного періоду.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі термін «концепт» не має єдиного тлумачення. Точаться дискусії щодо обсягу інформації, яку охоплює концепт; ототожнений він із поняттям чи ширший за поняття; які акценти в тлумаченні терміна є ключовими залежно від психолінгвістичного, етнолінгвістичного, когнітивістського чи лінгвокультурологічного напрямків досліджень. У цій статті ми тлумачимо концепт у когнітивістському ключі, наслідуючи думку І.О. Стерніна, котрий вважає концепт дискретним ментальним утворенням, базовою одиницею мисленнєвого коду людини з відносно впорядкованою структурою, що є результатом когнітивної діяльності особистості й суспільства й несе комплексну енциклопедичну інформацію про відображуваний предмет чи явище, про інтерпретацію цієї інформації суспільною свідомістю й ставлення суспільної свідомості до певного явища чи предмета [20, с. 13]. У цьому тлумаченні терміна ключовим для нас є розуміння концепту як *упорядкованої структури, банку знань* суспільства про явище та *ставлення суспільної свідомості до позначувано-го* концептом. Це дає нам можливість, по-перше, структурувати асоціативне поле концепту, по-друге – визначити актуалізовані зони лексикографічного та психолінгвістичного значення, окреслити сучасні суспільні настрої щодо актуальних концептів ПАТРІОТ і УКРАЇНЕЦЬ.

За І.Г. Овчинніковою, лексикографічне та психолінгвістичне значення розмежовуються таким чином, що під лексикографічним значенням мається на увазі словникове тлумачення, а під психолінгвістичним – інтерпретація експериментальних даних, за якої встановлюються смисли, пов'язані зі словом у мовній свідомості [21, с. 261]. Структура асоціативного поля (далі – АП) може бути встановлена за допомогою його зонування та співвіднесення асоціатів у їхніх обсягах за цими зонами. Як зауважує С.В. Мартінек, реакції, отримані в асоціативному експерименті, «становлять зовнішню експлікацію властивостей відповідного концепту і більше того – фрейму (-ів), до якого (-их) цей концепт входить як складова частина ширшого фрагмента свідомості носіїв мови й культури. А отже, асоціативні реакції надають нам змогу виявити не лише властивості певного концепту, але і його зв'язки з іншими концептуальними структурами» [22, с. 29]. Власне, і саме асоціативне поле можна представити у вигляді фрейму з певними слотами, що є номіна-

ціями тематичних груп асоціатів у межах АП. Близьким, проте не тотожним такому підходу до стратифікації АП є підхід до тлумачення АП як асоціативного гештальту (Д.І. Терехова), в якому, однак, також можуть бути виділені окремі зони. У нашому дослідженні зонування лексикографічного (семантичного) значення відбувалося на основі словникових дефініцій, а зонування асоціативного значення – на основі схематичної моделі: 1) суб'єкт; 2) об'єкт; 3) персоналії; 4) характеристики; 5) атрибути; 6) функції й дії; 7) емоції й оцінки. Така модель, звичайно, може бути адаптована до конкретних асоціативних структур концептів і мати додаткові слоти.

Конотативний компонент концептів досліджувався нами на основі оцінок конотацій асоціатів АП. Конотації тлумачимо за поглядами О.С. Ахманової, яка інтерпретує конотацію як «додатковий зміст слова чи виразу, його супутні семантичні чи стилістичні відтінки, які накладаються на основне значення й служать для вираження різноманітних експресивно-емоційно-оцінних обертонів, які можуть надавати висловленню уроцистості, жартівливості, невимушеності, фамільярності тощо» [23, с. 203–204].

Асоціативна структура досліджуваних концептів вивчалася на основі аналізу результатів вільного асоціативного експерименту, проведеного в 2013–2016 рр. серед молоді вищих навчальних закладів України. В експерименті взяли участь студенти м. Києва, м. Житомира, м. Переяслав-Хмельницького, м. Вінниці, м. Львова, м. Рівного, м. Тернополя, м. Одеси, м. Івано-Франківська, Донецької й Луганської областей.

За Н.П. Бутенко, студентська аудиторія дозволяє отримати максимально адекватні результати опитування, оскільки «світогляд молодих людей в основному сформований, усвідомлені поняття у відносно стійкому вигляді зберігатимуться протягом найближчих 30–50 років, що дозволяє з упевненістю відтворювати фрагменти мовної картини світу» [2, с. 5–6].

Оскільки асоціативне поле стимульного концепту відображає не тільки результати когніції суспільства, а й особистісні смисли респондентів, воно піддається значному впливові екстралінгвальних чинників. О.О. Залевська, досліджуючи механізми психічного відображення дійсності, зауважує, що психічне відображення ніколи не буває пасивним, механічним, дзеркальним, воно формується в процесах діяльності активного суб'єкта завдяки неперервній взаємодії людини з навколишнім світом, у постійному взаємозв'язку внутрішнього та зовнішнього, суб'єктивного й об'єктивного, індивідуального й соціального. Крім того, психічне характеризується процесуальністю, динамічністю, неперервністю й постійною взаємодією процесів і їх продуктів під час формування та взаємопереходів різних стадій, компонентів, операцій [14, с. 23]. Усвідомлення суспільно-політичних понять у такому аспекті розгляду є динамічнішим за інші сфери лексикону, оскільки будь-які суспільно-політичні зміни неминуче відбиваються в мовній свідомості завдяки мовній політиці та реалізації політичного впливу на суспільство шляхом особливих, спрямованих на вплив, засобів комунікації та вербалізації дійсності. Аналіз асоціативного поля стимульних концептів ПАТРИОТ і УКРАЇНЕЦЬ прямо експлікує ці впливи й унаочнює їх характер.

В асоціативному полі стимульного концепту ПАТРИОТ ядерними елементами виявилися такі: *українець* – 0,057, *я* – 0,044, *України* – 0,040. Отже, ПАТРИОТ для суспільної мовної свідомості українців у кризові роки – це сам українець, що непокоїться за свою державу.

Асоціати близької периферії АП яскраво доповнюють позитивний ідеал патріота: *Україна* – 0,029, *держави* – 0,019, *Слава Україні!* – 0,019, *громадянин* – 0,017, *націоналіст* – 0,015, *людина* – 0,013, *любов до країни* – 0,013, *любов* – 0,011, *вірність* – 0,008, *своєї країни* – 0,008, *своєї держави* – 0,008, *сила* – 0,008, *герой* – 0,008.

В АП стимульного концепту ПАТРИОТ легко простежуються групи асоціатів із певними ключовими складовими елементами. Так, українці розглядають патріота як відданого Україні, Батьківщині, народу, країні, державі. При цьому репрезентація реакцій набуває різних форм: від окремих слів до словосполучень, речень і навіть фразових єдностей.

Сумарний індекс яскравості асоціатів із ключовим елементом «Україна» склав 0,089. Це, наприклад, такі асоціати: *України* – 0,040 (*ядерна*), *Україна* – 0,029, *любов до України* – 0,006, *своєї держави України, все во благо України, болить душа за Україну, любов до України тощо*.

Також в АП стимулу виділено такі групи асоціатів, ключові елементи котрих вказують на об'єкт відданості:

1) з ключовим елементом «держави» (сумарний індекс яскравості – 0,069): *держави* – 0,019, *своєї держави* – 0,008, *любов до держави* – 0,006, *відданий державі* – 0,006, *любить свою державу* – 0,004, *любитель держави* – 0,002, *громадянин своєї держави* – 0,002, *всім серцем за державу* – 0,002, *захист держави* – 0,002, *моєї держави* – 0,002, «*За свою державу!*» – 0,002 тощо;

2) з ключовим елементом «країна» (сумарний індекс яскравості – 0,067): *любов до країни* – 0,013, *своєї країни* – 0,008, *любити країну* – 0,008, *країни* – 0,006, *відданість країні* – 0,002, *вірний своїй країні* – 0,002, *повага до країни* – 0,002, *особа, яка прагне до поліпшення стану своєї країни* – 0,002, *єдиний, хто любить свою країну* – 0,002 тощо;

3) з ключовим елементом «народ» (сумарний індекс яскравості – 0,014): *народ* – 0,002, *любить народ* – 0,002, *відданий своєму народу* – 0,002, *той, хто інтереси свого народу ставить вище за особисті* – 0,002, *нація (рос.)* – 0,004, *нація* – 0,002 тощо;

4) з ключовим елементом «Батьківщина» (сумарний індекс яскравості – 0,010): *Батьківщина* – 0,004, *любить Батьківщину* – 0,002, *любить народ і Батьківщину* – 0,002, *своей родини (рос.)* – 0,002, *вірний Батьківщині* – 0,002.

Бачимо, що Україна як держава найтісніше пов'язана з концептом ПАТРИОТ у мовній свідомості українців, оскільки патріот захищає передусім суспільно-політичні інтереси, а потім – інтереси землі, населення й рідного дому.

Розглядаючи аспекти якостей і дій патріота, звернемося до інших груп асоціатів в АП. АП концепту яскраво відображає усвідомлення патріота в категоріях відданості, вірності, націоналізму, захисту, сили, любові, боротьби, ширості, свободи. Так, тематична група асоціатів у АП із ключовим елементом «відданість» отримала сумарний індекс яскравості 0,030 (асоціати: *відданий* – 0,006, *відданий державі* – 0,006, *відданий своїй країні* – 0,004, *відданий своєму народу* – 0,002, *відданий думці* – 0,002, *самовідданість* – 0,002, *відданий душою* – 0,002 тощо). Сумарний індекс асоціатів із ключовим елементом «вірність» – 0,018 (*вірність* – 0,008, *верність (рос.)* – 0,004, *вірна людина* – 0,002 тощо), «націоналізм» – 0,017, «захист» – 0,014 (*захисник* – 0,006, *защитник (рос.)* – 0,002, *захист держави* – 0,002, *захисник рідного дому* – 0,002 тощо), «сила» – 0,012 (*сила* – 0,008, *сильна людина* – 0,004), «любов» (асоціат *лю-*

бов – 0,011 – посів місце в близькій периферії, а сумарний індекс усіх асоціатів з елементом «любов», включаючи асоціати з вищезгаданих інших груп, сягнув 0,065), «боротьба» – 0,008 (боротьба – 0,002, боротьба за свободу та права – 0,002, борець – 0,002 тощо), «щирість» – 0,008 (щирість – 0,004, щирий – 0,004), «свобода» – 0,004 (свободна людина – 0,004 (збережено орфографію респондента – О. З.), волелюбний – 0,002). Отже, бачимо, що любов в усвідомленні якостей патріота перевищує в мовній свідомості українців відданість, вірність, силу, боротьбу тощо. Патріот – той, хто любить.

Українська мовна свідомість пов'язує патріота з державною національною атрибутикою – прапором України. Тематична група асоціатів на позначення прапора України, а також його кольорів, набула сумарного індексу яскравості 0,014: прапор – 0,004, український прапор – 0,002, флаг України (рос.) – 0,002, синьо-жовтий прапор – 0,002 тощо.

Патріотами українці мислять насамперед українця (сумарний індекс яскравості в групі значний – 0,067 (українець – 0,057 (ядерна), українці – 0,002, свідомі українці – 0,002, більшість українців – 0,002)), а також себе (сумарний індекс яскравості – 0,052; асоціати я – 0,044, Я! – 0,002, я ☺ – 0,002, це я! – 0,002, знову я ☺ – 0,002, напевно я – 0,002 (емоїкони респондентів збережено – О. З.)) і громадянина в його ідеальному вигляді (сумарний індекс яскравості в групі – 0,023; асоціати: громадянин – 0,017, добрий громадянин – 0,002, хороший громадянин – 0,002, громадянин (рос.) – 0,002).

Усвідомлення патріота в категоріях любові підкреслюється тематичною групою асоціатів в АП, яку можна алегорично віднести до маркерів філософії душі й серця, властивих українській свідомості. Ця група містить асоціати, структурними компонентами яких є слова «душа» й «серце»: усім серцем за державу – 0,002, українське серце – 0,002, з Україною в серці – 0,002, душа країни – 0,002, болить душа за Україну – 0,002 тощо. Сумарний індекс таких асоціатів в АП концепту ПАТРИОТ сягнув 0,014.

Яскравим ілюстратором впливу на мовну свідомість зовнішніх екстралінгвальних чинників (середовища існування мовної свідомості) є наявні в АП концепту ПАТРИОТ асоціати з насиченим революційним колоритом. Нагадаємо, що період опитування – це період Революції Гідності в Україні й різких суспільно-політичних змін 2013–2016 рр. Політичний вплив цього періоду, події Майдану, національне піднесення чітко відбилися у свідомості українців і відображені в АП такими ремінісцентними асоціатами-гаслами: *Слава Україні!* – Героям Слава! (у різних формах репрезентації); *Небесна Сотня* (у різних формах репрезентації); *АТО; лише назва, всі патріоти в АТО; ПТН-ПН; з Україною в серці* тощо. Сумарний індекс яскравості асоціатів цієї групи досить значний: 0,043. Така піднесеність доповнюється наявними в АП новотвором *кіборг*, професіоналізмом *ракетна установка*, історизмами *козак, шабля*, котрі набули нової популярності в період опитування.

Аналіз семантичної структури концепту ПАТРИОТ показав, що актуальною для мовної свідомості семантичною зоною виявилася зона Любить Батьківщину (31% асоціатів, спродукованих респондентами, співвідносі із цією семою) порівняно із зоною Відданий народові (лише 8% асоціатів). Отже, бачимо, що колективна мовна свідомість українців усвідомлює патріота як такого, хто любить рідну землю, рідну домівку в першу чергу, і вже потім бере до уваги служіння колективу. Серед зон асоціативного шару структури концепту актуальними виявили-

ся такі: характеристики, якості (27% асоціатів на позначення характерних рис і якостей патріота в АП), суб'єкти (21% асоціатів), емоційно-оцінне ставлення (15%). Менш актуальною виявилася зона Атрибути (11%). Цікавим став факт наявності зовсім незначної кількості асоціатів у зонах Дії (8%) і Країни (7%). Отже, для українців головне, яким є патріот, хто є патріотом (нагадаємо, що за аналізом контенту асоціативного поля виведено усвідомлення патріотами українців і себе), на яке ставлення заслуговує така особистість у колективі, як маркує себе патріот, за допомогою яких атрибутів відбувається його ідентифікація. А ось належність до країни і, що також важливо, дії патріота набувають набагато меншої значущості. Це може свідчити про предметну й оцінну стратегію сприймання цього концепту, тоді як діяльнісний аспект патріотизму залишається за межами колективної аксіологічної орієнтації. Зовсім малий відсоток українців націлений на активні дії як прояв патріотизму, що може свідчити про деяку інертність українців, невелику схильність до активного самопрояву.

Серед дій патріота українці відзначили: прославляння рідного краю (*Слава Україні!* – 0,210; *Слава Україні!!! Героям слава!!!* – 0,026), *вибір* – 0,051, *любити країну* – 0,051; *захист* – 0,051; *боротьба* – 0,026; *зміни* – 0,026; *боротьба за свободу та права людини* – 0,026; *говорити українською* – 0,026.

Оцінки патріота в українській спільноті розділилися. В АП концепту наявні оцінки як позитивного, поважливого змісту, так і вкрай негативні оцінки так званого «ура-патріотизму» кризових років революції. Серед позитивних оцінок бачимо такі: *герой* – 0,010, *гордість* – 0,008, *молодець* – 0,006, *повага* – 0,004, *чесний* – 0,004, *«красава»* – 0,002, *честь* – 0,002. Отже, українська мовна свідомість пов'язує патріотизм із героїзмом, честю й чесністю, патріотичні почуття є предметом гордості й поваги. З іншого боку, українці несхвально відгукнулися про ймовірність маніпулювання цінностями патріотизму, що відбилося в цілій низці асоціатів. Серед них, наприклад, такі: *несправжній* – 0,004; *без правди* – 0,002; *це стало модно* – 0,002; *псевдопатріот* – 0,002; *обман* – 0,002; *невідаха* – 0,002; *слабкий* – 0,002; *награність* – 0,002; *от денег* – 0,002; *в Америці на заробітках* – 0,002; *знаємо таких «патріотів»* – 0,002; *ідеаліст* – 0,002; *пафос* – 0,002 тощо. Серед персоналій-патріотів респонденти називали таких діячів і борців за національну ідею: Франко – 0,002; Чорновіл – 0,002; Савченко – 0,002.

Має місце в АП стимулу ПАТРИОТ і невелика кількість ремінісцентних асоціатів – згадок однойменного кінофільму «Патріот» і виконавця головної ролі Мела Гібсона (сумарний індекс яскравості в АП склав 0,006). Зауважимо, що іноземні студенти (Sheridan University of Science and Technology, Онтаріо, Канада) також згадали цю кінострічку (that movie with Mel Hibson – 0,043). Елементами АП англійського еквіваленту ПАТРИОТ, схожими з АП українських респондентів, є також асоціати-оніми (назви держав і національностей: Canada, American), асоціати на позначення любові до країни (love for country), захисту держави (defending one's country), гордості за патріотів (nation's proud ones, hero, proud), з одного боку, а також несхвалення – з іншого (unnecessary, evil, useless concept).

Порівняння семантичної й асоціативної структур концепту ПАТРИОТ довело переважання асоціативної структури над семантичною майже вдвічі. Так, асоціативна структура налічує понад 46% так званих «своєрідних» реакцій, таких, що не співвідносяться безпосередньо із семами семантичної структури, надто віддалені від них за змістом або емоційно-оцінні, що ви-

ходять за межі сем лексичного значення концепту. Така перевага асоціативної структури над семантичною підтверджує тезу І.О. Стерніна про те, що психолінгвістичне значення зазвичай ширше, ніж його лексикографічний корелят, а також ширше за комунікативне значення, оскільки може мати в собі комунікативно нерелевантні семантичні компоненти, котрі можуть бути експліковані експериментально [20, с. 100]. Аналіз мовного вираження АП ПАТРІОТ показав, що в українській колективній мовній свідомості стимул ПАТРІОТ викликає здебільшого українські асоціати (87% асоціатів українською мовою). Невелика кількість асоціатів російською мовою (4%) та знаків і символів (1%) також мають місце в АП, а ось асоціатів англійською й іншими мовами не зафіксовано (як, наприклад, в АП стимулу СВОБОДА зафіксовано майже 1,35% асоціатів англійською мовою, в АП стимулу ЄДНІСТЬ – 0,65%, в АП стимулу ЗАКОН – 0,23% асоціатів англійською). Знаки й символи в АП стимулу ПАТРІОТ – це знак «+», що, імовірно, вказує на позитивне ставлення до патріотів, а також малюнки квітки й чоловічка; наявні асоціати зі складовими частинами – маркерами емоцій – у вигляді піктограм посмішок.

Відмова асоціювати у вигляді прочерку «–» як особливий тип зв'язку має місце в 12% випадках. Причини відмови реагувати на стимул є дискусійним питанням. З одного боку, це може свідчити про недостатньо глибоке розуміння значення цієї лексеми, з іншого боку, може спричинюватися певними болісними реакціями на стимул і призводити до психологічної блокади негативного для свідомості поняття, пояснюючись феноменами витіснення, забування, відмови [24, с. 57, 59, 129]. Збільшення латентного періоду (часу між сприйняттям стимулу та реакцією-відповіддю), коли слова-стимули пов'язані з травмуючими для респондента обставинами, доведено й дослідженнями Карла Г. Юнга [25]. В умовах перебігу асоціативного експерименту, коли стимули зачитуються інтерв'юером з інтервалом 3–5 секунд, збільшення латентного періоду в респондентів легко трансформується в їхню відмову асоціювати за браком часу й необхідністю реагувати на наступний стимул.

Аналіз конотативної структури стимульного концепту ПАТРІОТ відображає позитивність конотацій, що демонструє графік на рис. 1.

Бачимо, що коефіцієнт пейоративності конотацій досить низький: 0,05 порівняно з коефіцієнтом меліоративності 0,50. Проміжні точки кривої (на осі Х розташовані на рівні –0,5 і 0,5) набувають коефіцієнтів 0,01 (пейоративний компонент структури) та 0,30 (меліоративний компонент структури). Ці точки на осі Х позначають умовно негативні й умовно позитивні зв'язки, тобто такі, позитивність / негативність котрих наявна, проте, на

Рис. 1. Конотативна структура стимулу ПАТРІОТ

відміну від яскравих експресивних чи емоційно-оцінних зв'язків, виражена імпліцитно, здебільшого засобами семантики, на відміну від засобів стилістики (очевидної належності певному стилю) і морфеміки (суфіксально-префіксальних морфем). Можна припустити, що такі проміжні елементи конотативної структури достовірно відображають потенційні конотації концепту, які, імовірно, можуть зміцнюватися під екстралінгвальним впливом на колективну свідомість.

Отже, незважаючи на певну кількість негативно забарвлених асоціатів і асоціативних зв'язків, для української мовної свідомості ПАТРІОТ – цілком позитивне поняття, що, з одного боку, зумовлене семантикою стимулу, ключовими семами котрого є любов до народу й країни, а з іншого – хвилею піднесення патріотизму в карколомні для України 2013–2016 рр. опитування. Якщо ж проаналізувати динаміку конотативного компонента асоціативної структури, то побачимо, що суспільна думка щодо поняття ПАТРІОТ змінювалась упродовж 2014–2016 рр. У період із 2014 по 2015 р. позитивність поняття в суспільній мовній свідомості зростає (від коефіцієнта 1,8 до 2), а в наступний період 2015–2016 рр. спадає (від коефіцієнта 2 до 1,2, що є досить яскравим маркером в умовах переходу від піднесеності революції 2014 р. до розчарувань і затягнутої громадянської війни).

Важливим є аналіз асоціативного поля концепту УКРАЇНЕЦЬ, адже патріотами українська мовна свідомість мислить саме українців.

Ядерні асоціати АП концепту УКРАЇНЕЦЬ – я – 0,140; *патріот* – 0,075. Як бачимо, українська мовна свідомість пов'язує назву національності з особистою ідентифікацією та патріотичними почуттями. Можна навіть говорити про те, що сучасний українець існує в тріаді «я – українець – патріот», що чітко прослідковується в семантичній мікромережі, побудованій на дотичних зв'язках перехресних ядер стимулів ПАТРІОТ і УКРАЇНЕЦЬ.

Периферія стимулу чітко вказує на характеристики й умови існування українця: *вільний* – 0,045; *людина* – 0,040; *національність* – 0,025; *громадянин* – 0,020; *незалежність* – 0,020; *вірний* – 0,020; *Україна* – 0,020; *українка* – 0,015; *сильний* – 0,01.

Отже, УКРАЇНЕЦЬ для української мовної свідомості – це вільна, незалежна, вірна й сильна людина, громадянин України, наділений почуттям патріотизму.

Аналіз актуальних зон семантичної й асоціативної структур АП стимулу УКРАЇНЕЦЬ відображає в семантичному шарі актуалізованість зони «*представник української нації*» (15,5% асоціатів) порівняно із зоною «*житель України, представник населення*» (8,5% асоціатів). Таким чином, українець

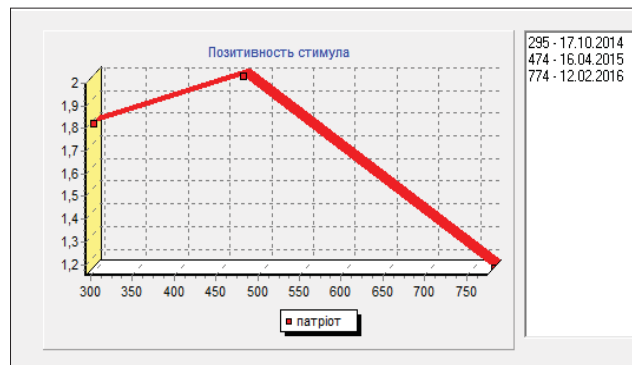

Рис. 2. Динаміка конотативного компонента асоціативної структури стимулу ПАТРІОТ за 2014–2016 рр.

мислиться в національному ключі, це не просто житель України, а людина з національним самоусвідомленням. В асоціативній структурі стимулу – зони «Суб'єкти» (24% асоціатів; *я* – 0,510; *людина* – 0,160; *українка* – 0,061; *нація* – 0,041; *громадянин* – 0,041; *він* – 0,041; *це я* – 0,041; *Я!* – 0,020; *народ* – 0,020; *ми* – 0,020; *козак* – 0,020; *земляк* – 0,020), «Оцінки й ставлення до оточення» (22% асоціатів) і «Характеристики» (13%) є провідними; 7% асоціатів співвідносяться із зоною «Атрибути»: *національність* – 0,330; *борець* – 0,067; *батьківщина* – 0,067; *прапор* – 0,067; *країна* – 0,067; *сила* – 0,067; *одяг* – 0,067; *уси (рос.)* – 0,067; *кров* – 0,067; *генетика* – 0,067. Цікавим є факт переважання зони, що позначає ставлення до оточення, над зоною «Емоції і внутрішні переживання» (лише 5,5% асоціатів). Таким чином, українець мислиться як орієнтований на оцінку зовнішніх факторів більше, ніж зосереджений на власних відчуттях і емоційних станах, а коли ми говоримо про власне українську колективну свідомість, котра виступає одночасно й суб'єктом, і об'єктом дослідження, то такий вибір в усвідомленні самих себе свідчить і про власне респондентську соціальну поведінку: назовні більше, ніж усередину; оцінок більше, ніж самозаглиблення й самоаналізу. Серед емоцій і внутрішніх переживань українця респонденти називали такі: *людина, яка сліпо вірить, але любить* – 0,091; *загнаний у кут* – 0,091; *незалежність* – 0,091; *любов* – 0,091; *вірить у країну* – 0,091; *душею з Батьківщиною* – 0,091; *людина, яка прагне волі!* – 0,091; *любить свою страну (рос.)* – 0,091. Оцінюють українці як себе, так і оточення: *герой* – 0,044; *найкращий* – 0,044; *країна 3-го світу* – 0,022; *кул* – 0,022; *патріот України* – 0,022; *справжній чоловік* – 0,022; *бідолаха* – 0,022; *пишаюся* – 0,022; *молодець* – 0,022 тощо. Досить промовистим є факт переважання зон на позначення атрибутів і характеристик українця над зоною «Дії» (4% асоціатів), що може свідчити про деяку пасивність українця, орієнтованість більшою мірою на приналежність і характеристики. Ця тенденція підтвердилася також у спрямованому асоціативному експерименті, коли респондентам пропонувалося записати прикметники-характеристики на питання «Українець який?» і дієслова-дії на питання «Українець що робить?». Респонденти надали значно більше характеристик порівняно з діями: *Який? Характеристика* – 10% ас.; *Що робить? Дія* – 6% ас.

Серед дій українця респонденти називають: *змінює на краще* – 0,170; *нічого не робить* – 0,083; *бореться* – 0,083; *бореться за хороше майбутнє* – 0,083; *справляє весілля по-українськи* – 0,083; *живе* – 0,083; *кричить* – 0,083; *сподівається на мир* – 0,083; *виживає* – 0,083; *воює* – 0,083. Серед характеристик такі риси українця: *вірний* – 0,20; *добрий* – 0,10; *вільний* –

Рис. 3. Конотаційна структура стимулу УКРАЇНЕЦЬ

0,10; *заздрісний* – 0,10; *веселий* – 0,05; *сильний* – 0,05; *незалежний* – 0,05; *чесний* – 0,05; *патріотичний* – 0,05; *відданий своїй державі* – 0,05; *щирий* – 0,05; *підлий* – 0,05. Бачимо й негативні риси українця в самоусвідомленні респондентів: *заздрість* і *навіть підлість*.

Неочікуваним став вибір українцями-респондентами тих персоналій, що усвідомлюються ними як українці: *Саакашвілі* – 0,010 (ближня периферія) і *Аваков* – 0,005 (зона «Персоналії» 1,5% ас.). Вочевидь, це приклад впливу екстралінгвального чинника суспільно-політичної ситуації в Україні, адже саме ці особи в період опитування були активними гравцями українського політикуму. Іншими маркерами екстралінгвального впливу періоду революції та війни в Україні 2013–2016 рр. в АП концепту УКРАЇНЕЦЬ є асоціати *Слава Україні!* – 0,130; *борець* – 0,130; *Крым наш (рос.)* – 0,130; *не убивает своих соотечественников (рос.)* – 0,130; *воює* – 0,0075; *перемога* – 0,0075.

Асоціативна структура концепту ПАТРІОТ значно відрізняється від семантичної. Асоціатів, що вибиваються за межі семантичного значення, в АП стимулу ПАТРІОТ нараховується аж 66%.

З погляду форми мовної репрезентації, АП стимулу УКРАЇНЕЦЬ містить 91% українських асоціатів, 5,5% російських асоціатів (*национальность, никто, усы, чистый, добрый, сильный, честный* тощо), 0,5% знаків і символів, жодного асоціата англійською чи іншими мовами, хоча на периферії присутній асоціат «кул» (кирилиця респондента – О. З.), що є транслітерованим словом від англ. «cool» – класний, гарний, крутий.

Конотаційна структура концепту УКРАЇНЕЦЬ мало відрізняється від конотаційної структури концепту ПАТРІОТ, що бачимо на рис. 3.

Простежуємо схожу тенденцію позитивного сприйняття концепту, хіба що нейтральних асоціативних зв'язків (точка на рівні 0 на осі X) трохи більше, ніж у конотаційній структурі стимулу ПАТРІОТ, і трохи менше умовно позитивних асоціативних зв'язків (точка на рівні 0,5 на осі X). У зіставленні двох структур можна говорити про те, що конотаційна структура стимулу УКРАЇНЕЦЬ є стійкою, позитивною, а конотаційна структура стимулу ПАТРІОТ має не тільки позитивну стійкість, але ще й наділена потенціалом до посилення позитивності в певних екстралінгвальних умовах.

Динаміка конотаційної структури стимулу УКРАЇНЕЦЬ свідчить, що позитивне сприйняття стимулу має спадний характер у 2016 р.: у квітні 2016 р. респонденти продукували менше позитивних асоціатів, ніж у березні 2016. Детальнішу картину дає аналіз динаміки конотаційної структури за місяцями опитування. Так, з листопада 2015 р. по березень 2016 р. позитивне сприйняття стимулу зростає, упродовж березня – квітня 2016 р. має коливальний характер і до жовтня 2016 р. знову зростає. Отже, концепт УКРАЇНЕЦЬ так чи інакше мислиться українською мовною свідомістю як позитивне поняття.

Висновки. Проведене дослідження асоціативних полів концептів ПАТРІОТ і УКРАЇНЕЦЬ дає можливість зробити такі висновки. Ядерні компоненти концептів є перехресними структурами. Сучасна українська мовна свідомість мислить патріота в категоріях відданості Україні, вірності, націоналізму, захисту, сили, любові, боротьби, ширості й свободи. УКРАЇНЕЦЬ для української мовної свідомості – це вільна, незалежна, вірна й сильна людина, громадянин України, наділений почуттям патріотизму. В АП концептів відображений вплив суспільно-політичних змін в Україні 2013–2016 рр. Асоціативна структура

концептів значно переважає семантичну. Конотації концептів, а також динаміка конотацій за період дослідження мають позитивний характер.

Перспективами дослідження є аналіз асоціативних полів інших концептів суспільно-політичної сфери, визначення актуалізованих компонентів значення та динаміки конотацій.

Література:

1. Бутенко Н.П. Словник асоціативних норм української мови / Н.П. Бутенко. – Львів : Вища школа, 1979. – 120 с.
2. Бутенко Н.П. Словник асоціативних значень іменників в українській мові / Н.П. Бутенко. – Львів : Вид-во при Львів. ун-ті «Вища школа», 1989. – 326 с.
3. Горошко Е.И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента / Е.И. Горошко. – Х. ; М. : Издательская группа «РА-Каравелла», 2001. – 316 с.
4. Мартінек С.В. Амбивалентность концепта ЛЮБОВЬ (по результатам ассоциативных экспериментов) / С.В. Мартінек // Культура народов Причерноморья. – 2004. – № 49., Т. 1. – С. 33–36.
5. Мартінек С.В. Структура когнітивної категорії крізь призму асоціативного експерименту (на матеріалі слов'янських мов) / С. Мартінек // Проблеми слов'язнавства. – 2012. – Вип. 61. – С. 76–85 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ps_2012_61_11.
6. Терехова Д.І. Психолінгвістичний підхід до вивчення образу світу східних слов'ян / Д.І. Терехова // Русский язык и литература в школе и вузе : проблемы изучения и преподавания : сб. науч. тр. – Горловка : Изд-во ГПНИИЯ, 2010. – С. 313–316.
7. Терехова Д.І. Голос народу – голос Божий (психолінгвістичний аналіз асоціативних полів стимулів НАРОД / НАРОД в українській та російській мовах) / Д.І. Терехова // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ. Серія Філологія. – Педагогіка. – Психологія. – К. : КНЛУ, 2010. – Вип. 20. – С. 17–24.
8. Терехова Д.І. Основні стратегії асоціювання східних слов'ян (на прикладі аналізу асоціативних полів слів держава / государство / дзяржава) / Д.І. Терехова // Проблеми зіставної семантики. – 2013. – Вип. 11. – С. 31–38. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pzs_2013_11_8.
9. Засекина Л.В. Язык, речь, личность в зеркале психолінгвистики: [монографія] / Л.В. Засекина, С.В. Засекин, А.Л. Лавриненко. – Луцк : Вежа-Друк, 2014. – 292 с.
10. Кутуза Н. В. Короткий асоціативний словник рекламних слоганів / Н.В. Кутуза, Т.Ю. Ковалевська. – Одеса : Астропринт, 2011. – 80 с.
11. Недашківська Т.Є. Семантична конструкція асоціативного поля (на матеріалі асоціативного експерименту) / Т.Є. Недашківська // Психолінгвістика. – 2011. – Вип. 7. – С. 126–134 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/psling_2011_7_21.
12. Кушмар Л.В. Лексика економічної сфери в мовній картині світу українців : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Л.В. Кушмар ; Луганський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2011. – 20 с.
13. Денисевич О.В. Вільний асоціативний експеримент як засіб дослідження соціального портрету / О.В. Денисевич // Волинь – Житомирщина. – 2010. – № 22(2). – С. 334–340 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vg_2010_22\(2\)_44](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vg_2010_22(2)_44).
14. Залевская А.А. Введение в психолінгвистику : [учебник] / А.А. Залевская. – М. : Российский. гос. гуманит. ун-т, 1999. – 382 с.
15. Попова З.Д. Когнітивна лінгвістика / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – М. : АСТ:Восток – Запад, 2007. – 266 с.
16. Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский / Н.В. Уфимцева, Г.А. Черкасова, Ю.Н. Карaulов, Е.Ф. Тарасов. – М., 2004. – 792 с.
17. Мізін К.І. Специфіка вербалізації концептів англ. BLOOD, нім. BLUT, укр. КРОВ і рос. КРОВЬ : зіставно-лінгвокультурологічний аспект (на матеріалі усталених порівнянь) / К.І. Мізін // Лінгвістика. – 2013. – № 1. – С. 37–42 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ling_2013_1_7.
18. Мізін К.І. Національна мовна свідомість крізь призму компаративно-асоціативних концептополів: психолінгвістичний експеримент (на матеріалі німецької та української мов) / К.І. Мізін [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.info-library.com.ua/books-text-10671.html>.
19. Манюх Н.Б. Асоціативний потенціал концепту Батьківщина у процесі вивчення української мови як іноземної / Н.Б. Манюх // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер. : Філологічна. – 2012. – Вип. 23. – С. 84–86 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoaf_2012_23_31.
20. Стернин И.А. Психолінгвістичне значення слова і його описання / И.А. Стернин, А.В. Рудакова. – «Ламберт», 2011. – 192 с.
21. Овчинникова И.Г. Диалог субкультур (концепты деньги и бизнес в сознании молодых россиян) / И.Г. Овчинникова // Я и другой в пространстве текста. – Вып. 2. – Пермь-Любляна, 2009. – С. 261.
22. Мартінек С.В. Емпіричні й експериментальні методи у сучасній когнітивній лінгвістиці / С.В. Мартінек // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Випуск 52. – Львів, 2011. – С. 25–32.
23. Ахманова О.С. Словник лінгвістичних термінів / О.С. Ахманова. – М. : КомКнига, 2006. – 576 с.
24. Степанов О.М. Психологічна енциклопедія / О.М. Степанов. – К. : Академвидав, 2006. – 424 с.
25. Jung C. Studies in Word – Association / C. Jung. – New York, 1919.

Загородня О. Ф. Асоціативні портрети українця і патріота в мовній картині світу українців

Анотація. В статті розглядаються асоціативні поля концептів ПАТРИОТ і УКРАЇНЕЦЬ. Матеріал для дослідження отримано за допомогою вільного асоціативного експерименту. Результати експерименту оброблено за допомогою авторської комп'ютерної системи «STIMULUS». Обозначено ядро і периферію асоціативних полів, актуалізовані українцями зони семантичної і асоціативної структур концептів, розглянуті коннотативні компоненти значень і їх динаміка за період дослідження. Визначено характер впливу екстралінгвістичного фактора соціально-політичних змін в Україні 2013–2016 гг. на мовну картину світу українців.

Ключові слова: мовна картина світу, мовна картина світу, соціально-політичний, концепт, комп'ютерна система, асоціативний експеримент, асоціативне поле, асоціат, ядро, периферія, асоціативний гештальт, коннотація.

Zahorodnia O. Associative pictures of the Ukrainian and a patriot in the Ukrainian language world view

Summary. The article deals with the associative fields of the concepts ПАТРИОТ (PATRIOT) and УКРАЇНЕЦЬ (the UKRAINIAN). The material for the research was obtained with the help of the free associative experiment. The results of the experiment were processed by a specifically designed computer program “STIMULUS”. The core and periphery of associative fields, actual zones in the semantic and associative structure were analyzed. The connotations in dynamics were considered. The influence of the social and political changes in Ukraine of 2013–2016 on the Ukrainian world view was stated and described.

Key words: language world view, social and political, concept, computer program, associative experiment, associative field, cue word, target word, core, periphery, associative Gestalt, connotations.